

Олена Вдовина

ВІЗАНТІЙСЬКЕ КОРИННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІВАНА ОГІЄНКА (МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА)

Іван Огієнко своїми працями зробив значний внесок у цілу низку діянок гуманітарної сфери (мовознавство, історія, палеографія, літературна критика, богослів'я, історія церкви, культурологія, слов'язознавство, візантологія й ін.), зокрема й у дослідження українського Середньовіччя. І хоча для нього, можливо, митрополичі обов'язки були основними, протягом усього життя Огієнко не покидав і наукової діяльності. Цікаво, що по приїзді до Канади 1947 року¹ він, власне, спочатку думав присвятити себе суто культурно-науковій діяльності, а згодом продовжував писати на теми української медієвістики, навіть незважаючи на брак відповідних першоджерел.

Однією з тем, до якої Митрополит Іларіон, перебуваючи вже за океаном, вирішив звернутися з роздумами з нагоди сумного “ювілею” падіння Константинополя, була тема Візантії та України (у той час – Київської Русі), яка дала йому змогу поговорити про сам характер християнства в Україні та витоки її релігійно-культурної традиції².

Цьому питанню він присвятив коротку монографію “Візантія й Україна: До праджерел української православної культури”, видану у Вінніпезі 1954 р.³ Праця друкувалася у журналах “Наша культура” та “Віра і культура” за 1953 р. –

¹ Огієнко приїхав до Канади на запрошення православної громади Церкви Св. Покрови 18.09. 1947 р. Він відправив тут свою першу службу 21 вересня 1947 р., про що згодом згадав у подячному листі на адресу Прем'єр-міністра.

Авторка висловлює подяку Центру українських канадських студій при Університеті Манітоби (м. Вінніпег, Канада) за надання гранту для проведення дослідження спадщини І. Огієнка, а також громаді Церкви Св. Покрови та особисто д-ру Василеві Балану за можливість прочитати лекцію та обговорити викладені у статті міркування.

² Питанням прийняття Володимиром Християнства саме у його візантійському варіанті І. Огієнко цікавився давно і присвятив цій темі кілька невеликих праць. Див.: І. Огієнко, *Хрещення українського народу* (Варшава, Вид. «Духовна Бесіда» 1925); Митрополит Іларіон, *Князь Володимир прийняв Православ'є, а не Католицизм* (Вінніпег, Trident Press Ltd 1952).

³ Митрополит Іларіон, *Візантія й Україна: До праджерел української православної культури* (Вінніпег, The Christian Press) 1954.

виданнях, заснованих та редагованих Митрополитом. Перша частина була написана 25 травня 1953 р., а закінчена книга – у серпні-вересні 1953 р. Варто зазначити, що ця праця не є суто наукова, швидше вона адресована широкому загалові і є не аналізом відповідних джерел, а викладом думок І. Огієнка на задану тему, тому часом ми подибуємо й образні, й публіцистичні, й полемічні вислови (наприклад, на с. 85 подибуємо таке порівняння: “На Візантії повторилася доля Ізраїля, що дав світові християнство, а світ той відплачував йому геттом...”⁴). Так, пояснюючи задум книги, у листі від 2 січня 1953 року до Наталі Полонської-Василенко він зазначає: “Свою працю «Візантійська культура й Україна» я вже закінчив. На мій погляд, нам нема чого захоплюватися «Заходом» ані в давнині нашій, ані тепер. Що нам реального принесли «зносини з Римом», крім анархії та руїни? Треба нам про це ясно писати”⁵. Не дивно, що саме освічена громадськість дуже прихильно сприйняла цю книгу. Наприклад, Афанасій Нестеренко, український інженер, що згодом іммігрував до Сполучених Штатів та написав біографію І. Огієнка, у листі від 22 листопада 1953 р., ще коли праця публікувалася частинами у вигляді статей, захоплено пише: “Вашу статтю про «Візантійську культуру» прочитав я з великою насолодою. Про ту високу й шляхетну стародавню культуру греків, під впливом якої знаходилась і виростала наша українська культура, ми повинні частіше і якнайширше про неї писати, щоб увесь світ про це знав і особливо тепер, коли на терезах світової думки важиться доля України. Ось тому ця Ваша стаття є якраз на часі і дуже важливою для нашої загально-національної справи. З нетерпінням очікую продовження цієї цікавої Вашої статті”⁶.

Іван Огієнко (1882–1972)
Фото 1926 року

⁴ Митрополит Іларіон, *Візантія й Україна...* 85.

⁵ Фонд Митрополита Іларіона (Огієнка). Пачка 9. Папка “Полонська-Василенко Наталія”. Лист І. Огієнка до Н. Полонської-Василенко від 2 січня 1953 року. Варто зауважити, що цей архів недостатньо упорядкований, і саму систему посилань українською мовою доводилося розробляти *ad hoc*.

⁶ Фонд Митрополита Іларіона (Огієнка). Пачка 9. Папка “Нестеренко Афанасій [134]”. Лист А. Нестеренка до І. Огієнка від 22 листопада 1953 року. Згодом схвальну оцінку цілої праці дає у листі від 17 червня 1954 р.

Разом з тим, думки Митрополита цілком вписуються і в загальний візантологічний дискурс, і в його власну наукову концепцію. Вплив Візантії на українську культуру загальновідомий, і з цим ніхто не сперечається, проте оцінки такого впливу, його масштабів та значення різняться. Спробуємо викласти зміст основних положень Митрополита, а згодом, для того щоб краще відтінити його думку і показати різні позиції в цій дискусії, наведемо точки зору інших відомих науковців. Це дасть нам змогу краще зрозуміти місце і значення поглядів Митрополита Іларіона.

Отже, дана праця присвячена 500-літтю падіння Візантії, яка проіснувала від V до XV-го століть, і це падіння І. Огієнко розглядає як всесвітню трагедію. Чому? Сам автор дає декілька відповідей на це запитання, які є взаємопов'язаними та доповнюють одна одну.

Найперше, тому що Візантія була країною видатної культури, найвищої у тогочасній Європі. За його словами, це була “мати Православ'я”, “колиска Християнства”, “найкультурніша у світі держава, а давніше – наймогутніша”⁷. Виникла вона як наслідок злиття греко-римської, юдейської, персько-арабської культур, що дозволило створити нову потужну культуру – візантійську. Вона стала, на думку І. Огієнка, провідною у Європі, особливо для раннього Середньовіччя: тут було багато гарних шкіл і були створені перші університети (наприклад, університет Феодосія II (408–450), Вищу Школу з юридичним і філософським факультетами, заснована Костянтином X Мономахом 1045-го року); саме через візантійські філософські твори Західна Європа знайомилася з давньогрецькою філософією; крім того, європейське Відродження – це доба звернення до вищої візантійської культури⁸.

Розглядаючи візантійську культуру як найвище досягнення тогочасної Європи, Митрополит Іларіон з необхідністю приходять до протиставлення Західної Європи та Візантії (або Західної та Східної Римської імперії) як в культурному, так і в релігійному плані. І хоча інші дослідники доводили, що провідні вчені того часу мали схожі зацікавлення та вели наукові пошуки в схожих напрямках, та Митрополит радо використовує нагоду протиставити католицький Захід і Візантію і в інших своїх працях, звісно, на користь Візантії як столиці Православ'я. Підкреслений апологетизм східного обряду⁹ зрештою приводить автора до категоричних

⁷ Митрополит Іларіон, *Візантія й Україна...* 3.

⁸ *Ibid.*, 48, 75–80.

⁹ Митрополит Іларіон мав добрі стосунки з Митрополитом УГКЦ Андреем Шептицьким, особливо під час свого перебування у Галичині в 1920-х роках, але визнавав Українську греко-католицьку церкву тільки тією мірою, якою вона дотримувалася східного обряду. Ось що він пише: “За т.зв. «візантинізм» міцно боролася вся свідомо Галичина з Митрополитом А. Шептицьким на чолі, вбачаючи в ньому істоту Української Церкви, як Православної, так і Греко-Католицької. (...) Боротьба йшла за душу українства – українську чи римську, і в Канаді й Америці перемогли таки антивізантиністи, вбиваючи правдиву душу українську. Це є найбільша перешкода для поширення греко-католицтва, і тому Рим цього року (1952 – О.В.) наказав греко-католикам... вертатися до візантинізму...” (Митрополит Іларіон, *Візантія й Україна...* 12).

тверджень, які можна зрозуміти, з огляду на його становище як православного ієрарха, що обстоює правдивість своєї віри, але з якими важко погодитися з науковою точкою зору. Це, скажімо, такі тези: “На вартість візантійської культури є два протилежні погляди, – католицький і православний”¹⁰; “Зрозуміти візантійську культуру може тільки православний, тільки «східняк», бо це джерело його духа. Не православний не зрозуміє її, не пізнає душі її, бо вона чужа йому”¹¹. Тут хотілося б навести принаймні одне ім’я, безперечно відоме І. Огієнкові, – Френсіс Дворнік (1893–1975). Цей чесько-американський візантолог був католицьким священником і водночас надзвичайно авторитетним дослідником візантійської спадщини¹², отже, не можемо погодитися з тим, що правильність тверджень фахівців можна визначати за конфесійним принципом, хоча зрозуміло, що належність до певної культури може давати науковцям деякі переваги.

Таким чином, ми підійшли до другої відповіді на запитання, чому падіння Візантії було всесвітньою трагедією: на думку І. Огієнка, вона була матір’ю все-світнього Православ’я, причому не тільки тому, що воно там зародилося, а ще й тому, що воно там сформувалося і в такому виді проіснувало набагато довше, ніж сама держава, а тому не може вважатися минулим, але чинить свій “формотворчий” вплив і на майбутнє. Він пише: “Візантійську добу треба признати вирішальною в історії Православ’я, – це доба оформлення церковного життя. Сучасна православна Церква, з історичного погляду, – це Церква Візантійська, що на 500 літ пережила Візантію”¹³. Зокрема, у Візантії започаткувалася й розвинулася традиція східного монашества. Автор підкреслює: “Такі культурні центри монашества, як Синай чи Афон, могли повстати тільки в візантійському православному світі, ніколи в католицькому. Аскеза й високі подвиги – ознака монахів тільки візантійців. Усі наші пости повстали перше в Візантії”¹⁴.

Знаючи відповідні історичні реалії з життя Візантії, можемо сказати, що Митрополит Іларіон ідеалізує її, подаючи ідеалом держави взагалі, оцерковленою державою, державою-храмом, де втілювалися ідеали євангельської науки про те, що володар є християнським правителем, що дбає про зміцнення віри своїх громадян, а все життя людей, навіть побутові потреби, є оцерковленими й освяченими (тому, зокрема, ми маємо прийнятий із Візантії Требник)¹⁵.

В інтерпретації І. Огієнка, Візантія пропонувала світові видатну культуру, але не нав’язувала її. Навпаки, вона дозволяла започатковувати національні

¹⁰ Митрополит Іларіон, *Візантія й Україна...* 23.

¹¹ *Ibid.*, 24.

¹² Див., наприклад: F. DVORNIK, *The Photian Schism: History and Legend* (Cambridge, Cambridge University Press 1948); F. DVORNIK, *Byzantium and the Roman Primacy* (New York, Fordham University Press 1966); F. DVORNIK, *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies. Collected Studies 32. Variorum collected studies series* (London, Variorum Reprints 1974).

¹³ Митрополит Іларіон, *Візантія й Україна...* 28.

¹⁴ *Ibid.*, 32–33.

¹⁵ *Ibid.*, 35.

церкви, і в цьому, знову ж, виявилася різниця “східного” й “західного” підходів у церковному житті. Саме у Візантії, на думку автора, постала ідея автокефальних (самостійних) церков, і всі Православні Церкви, що прийняли від неї християнство, згодом перетворилися на самостійні церкви¹⁶. Також Візантія дозволяла використання національних мов у християнських відправах, тому автор стверджує, що “...тільки в Візантії могла повстати ідеологія братів-греків *Кирила й Мефодія*, – нести Слов’янам Православну Віру їхньою рідною мовою”¹⁷.

Нарешті, третя відповідь на запитання про трагедію падіння Візантії є такою: причина в тім, що Візантія мала величезний вплив на інші народи, зокрема й український. Протягом п’ятнадцяти століть ця держава була центром православного світу і дала йому теологію, термінологію, релігійні обряди і традиції, календар, імена, мистецькі канони і навіть форму нашого письма¹⁸.

Для України Візантія була матір’ю її Церкви та культури. Відповідно, сам стрижень української культури, у розумінні Митрополита Іларіона, – це Православ’я: “Заберіть від українців православний візантинізм, – каже він, – і вони стануть нагими, як мати породила! Але звичайно, усе, що ми взяли від Візантії, усе це ми перетворили на своє, українське. Так завжди буває з культурними запозиченнями”¹⁹. Митрополит знову підкреслює, що Україна тим самим долучилася до вищої культури, аніж міг у той час запропонувати католицький Захід: “Візантія – це праджерело нашої православної Віри, а тим самим – праджерело нашого українського духа, нашої духової культури. Не

Обкладинка книги Івана Огієнка
«Візантія й Україна»
(Вінніпег, 1954)

¹⁶ *Ibid.*, 13.

¹⁷ *Ibid.*, 14.

¹⁸ Деякі розвідки І. Огієнка стосуються конкретних християнських символів, ритуалів, обрядів, як от: Митр. Іларіон, *Трираменний хрест зо скісним підніжком – національний хрест України*: Історично-археологічна студія з 41-м малюнком (Вінніпег, Вид-во УГП Митрополії в Канаді 1951); Митр. Іларіон, *Хресне знамення*: Богословсько-історична студія (Вінніпег, Укр. Наук. Правосл. Богосл. Тов-во 1955); Митр. Іларіон, *Канонізація святих в Українській Церкві*: Богосл. монографія. Укр. Патрологія. Ч. IV (Вінніпег, Видання “Нашої Культури” 1965).

¹⁹ Митрополит Іларіон, *Візантія й Україна...* 10.

пізнаємо його без знання цього джерела. І українці гордяться тим, що джерело їхньої культури не варварський (на ті часи) Рим, але, власне, високо культурна, глибоко християнізована Візантія²⁰. Важливо, що Візантія, як вже було зазначено, не нав'язувала своєї культури силою, а використовувала "м'які" методи впливу, тобто зацікавлення, заохочення, усуваючи протиріччя між культурою власною та підкорених народів. Це дозволило, скажімо, слов'янам зберегти свої давні автентичні звичаї, чого, на переконання автора, не було на Заході при прийнятті Католицизму²¹.

Крім того, зв'язки з Візантійським Патріархом, за визначенням І. Огієнка, були рятівними для Української Церкви і в часі Берестейської унії 1596-го року, і аж до кінця XVII століття, коли вона силою була виведена з-під влади Царгородського Патріарха. Саме тому, як твердить автор, Українській Православній Церкві падіння Візантії завдало найсильнішого удару²², адже ці зв'язки рятували нашу Церкву як від католицьких, так і від московських упливів.

Значною мірою Митрополит Іларіон розглядає стосунки Візантії й України як учительські та ученицькі, але цікаво, що він також знаходить той вимір, у якому їх можна зіставити як співмірних, а саме їхню роль у захисті Європи від навал кочовиків. Ось як він порівнює значення двох країн для Європи й світу: "Європа не повинна забувати найголовнішої історичної заслуги Візантії перед нею, – Візантія не тільки зберегла античну культуру, – визволила всю Європу від загибелі її культури. Араби-мусульмани, а потім турки-сельджуки грізною лавою сунули на захід і південь, постановивши захопити Європу й знищити в ній Християнство. На дорозі мусульманам першою була Візантія, і це вона довгі віки достойно стримувала своїми плечима мусульманські валиорди, рятуючи тим Європу. І сама згинула від цього, поклавши своє життя за християнську культуру... Так і Україна прийняла на свої плечі татарські орди, рятуючи Європу від загибелі. І рятувала, але сама полягла, віддавши своє самостійне життя за християнську культуру..."²³. Оригінальність інтерпретації І. Огієнка також полягає у його візії майбутнього України в світлі її історичних зв'язків та спадкоємності візантійських традицій, пророкуючи Києву долю четвертого Риму: "Візантійська наука й культура, як і сама Візантія, понесли долю високих культур та великих славних держав давнини: держави загинули, напівзникли й культури. Так упала стара Греція й старий Рим, Рим перший; так упала й велична Візантія, Рим другий, новий. І на наших очах упав і допадає і Рим третій, Росія. І на горизонті вже мріє Рим четвертий, свіжий та молодий, величний та сильний, правдивий новий Єрусалим Право

²⁰ Митрополит Іларіон, *Візантія й Україна...* 51.

²¹ *Ibid.*, 54.

²² *Ibid.*, 20.

²³ *Ibid.*, 84–85.

слав'я, – Святий Київ над Дніпром, «де стояли ноги Св. Апостола Андрея, Апостола українського, де очі його Україну бачили, а уста благословляли, і насіння Віри він у нас насадив» (постанова Всеукраїнського Православного Собору в Києві 1621 року)²⁴. Як бачимо, автор щиро бажає бачити Україну серед найбільш культурних та духовних столиць Європи.

З усіх розглянутих історичних деталей, він робить висновок про те, що потрібно вивчати й знати власну віру та її історію, бо без вивчення історії Віри ми не розумітимемо її достатньо глибоко. Він наголошує: «Вивчаючи візантійську культуру, ми тим самим вивчаємо й свою українську культуру, пізнаємо праджерела її, на яких ми самі виховані. Можна більше сказати: без вивчення візантійської культури нам не зрозуміти культури української як давньої, так і теперішньої. Так, світ не стоїть, але безперервно розвивається, але ми не зрозуміємо цього розвою й поступу, коли не будемо добре знати минулого, – з чого саме світ наш став розвиватися»²⁵.

Наприкінці дозволимо собі навести думки інших авторів, які контрастують із тезами І. Огієнка. Це дозволить нам побачити дискусійність багатьох моментів.

Зокрема, Ігор Шевченко, відомий візантолог із Гарварду, підкреслював, що на культурну спадщину Київської Русі однаково мають право претендувати як Українська Православна, так і Українська Католицька церкви²⁶.

*Іван Огієнко (митрополит
Ларіон). Фото 1950 року*

²⁴ *Ibid.*, 91.

²⁵ *Ibid.*, 22–23.

²⁶ I. ŠEVČENKO, 'Foreword' in ŠEVČENKO, *Byzantine Roots of Ukrainian Christianity* (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press 1984) 7.

Сучасний американський історик Крістіан Раффеншпергер пропонує відмовитися від протиставлення Візантії та Західної Європи, характерного для Дмитра Оболенського як одного із зачинателів подібних досліджень, показуючи переємність та зв'язок цих культурних традицій, і водночас – тісні зв'язки Київської Русі із Заходом через династичні шлюби, військові союзи та культурні впливи²⁷.

Значна частина дискусій точилася щодо того, якою мірою Україна-Русь засвоїла багату візантійську культуру та наскільки це допомогло їй розвинути власну оригінальну культуру. Так, російсько-український філософ Г. Шпет (1879–1937) говорив про довгий період “учнівства” Русі, спричинений “фатальною” кирило-мефодіївською місією²⁸. Російсько-американський історик та мислитель Г. Федотов (1886–1951)²⁹, російський богослов Георгій Флоровський (1893–1979)³⁰, а згодом англійсько-бельгійський візантолог-славист Френсіс Томсон відстоювали точку зору про “інтелектуальне мовчання” Русі та відсутність глибокої богословсько-філософської думки³¹. Ба більше, на переконання Ф. Томсона, церква гальмувала розвиток ученості аж до часів Петра I.

А проте, у дискусії важливо чути різні думки, і протилежні погляди навіть необхідні для кращого бачення різних граней проблеми. Тому погляди Митрополита Іларіона залишаються актуальними для повноти відповідного дискурсу, а деякі сучасні дослідники продовжують обстоювати схожу позицію. Наприклад, інший ієрарх Української Православної Церкви Ігор Ісиченко у статті під назвою “Візантія – ключ до української церковної ідентичності” немовби розгортає тези І. Огієнка. Він зазначає, що сам термін “візантійство” як синонім царського самодержавства міг мати негативне значення, але візантинізм залишається основою української культурно-релігійної ідентичності, а тому визначення нашого місця в просторі східної духовності є, на його думку, стратегічною проблемою української держави. Він пише: “...Без осмислення нашого місця в цивілізаційному полі християнського Сходу, без повернення українському народові спадщини Отців Церкви, досвіду святості Єгипту, Сирії, Афону, автентичного грецького обряду,

²⁷ C. RAFFENSPERGER, *Reimagining Europe: Kievan Rus' in the medieval world* (Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press 2012).

²⁸ Г.Г. ШПЕТ, *Очерк развития русской философии*. Ч. 1. (Москва, Российская политическая энциклопедия 2008) 47–77.

²⁹ Г.П. ФЕДОТОВ, *Собрание соч.*: В 12-ти тт. Т. 10. Русская религиозность. Ч. 1. Христианство Киевской Руси. X–XIII вв. (Москва, Мартис 2001) 326–367.

³⁰ Г.В. ФЛОРОВСКИЙ, *Пути русского богословия* (Москва, Институт русской цивилизации 2009) 12–21.

³¹ F. THOMSON, ‘The Intellectual Silence of Early Russia’ in *The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia* (Aldershot, Ashgate 1999 IX–XXII).

звільненого від московського й латинського впливів, навряд чи варто сподіватися на подолання того психологічного бар'єру, котрий утримує нас у ролі «човників», здатних лише шматочками вивозити надбання «Спільного Європейського дому», не даючи відчути себе в цьому домі повноправними партнерами»³².

Підсумовуючи, варто зазначити, що Візантія в епоху Середньовіччя справила значний вплив на всі європейські культури, особливо, на слов'янські. За словами І. Огієнка, вона була матір'ю всесвітнього Православ'я, а для України – матір'ю Української Православної Церкви та української культури. Разом із тим, Візантія й Україна відіграли схожу роль у долі Європи, і в цьому їх можна поставити поруч: вони захистили собою Європу від орд кочовиків. Чимало питань стосовно зв'язків та впливів між Візантією й Україною є дискусійними, зокрема їх масштаб та оцінка, проте голос І. Огієнка залишається важливим для всебічного обговорення цих проблем, а його заклик пізнавати праджерела власної релігійно-культурної традиції є завжди актуальним.

³² І. Ісиченко, *Візантія – ключ до української церковної ідентичності* <<https://docs.google.com/document/d/14QX9qEhDgeAlkBr0PEAlO1hT7qsWk9Pe0DunwtzF6wQ/edit>> дара звернення 28 Січень 2018.